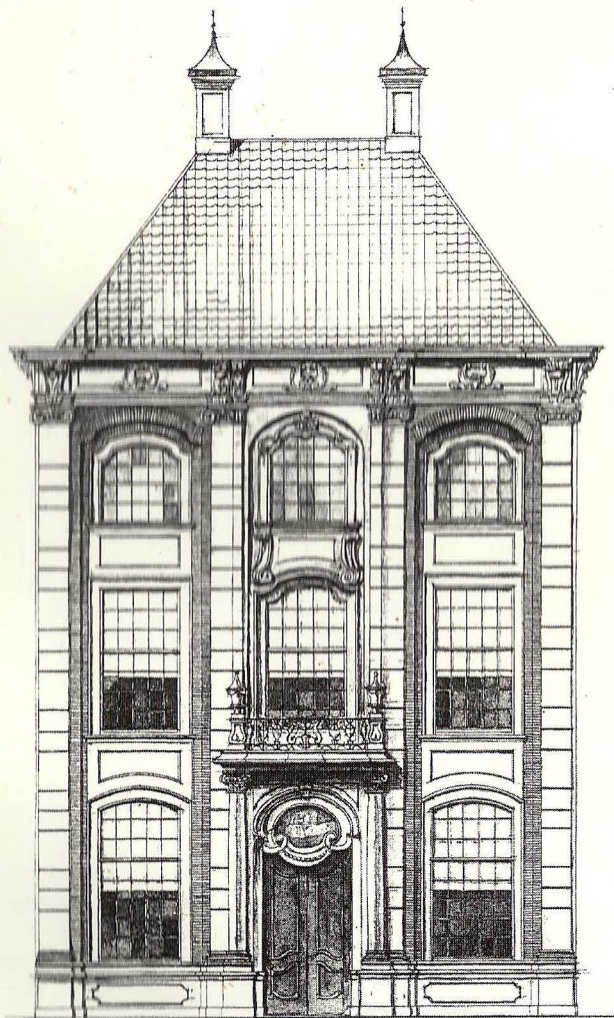


NIEUWSBRIEF

Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Nummer 23

Februari 1999



Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur:

mr. G.W. van Herwaarden (voorzitter)
drs. K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
drs. G. van Tussenbroek (secretaris)
ir. R.J.W.M. Gruben (penningmeester)
ir. G. Berends
ir. A.H. van Drunen
drs. K. Emmens
ir. J. Kamphuis
B.J.M. Klück
drs. J.M.H. Penders
dr.ing. D.J. de Vries

Redactie Nieuwsbrief:

A.H.M. Glaudemans
ir. R.J.W.M. Gruben
dr.ing. R. Stenvert
drs. M.E. Stades-Vischer
ir. G. Berends (eindredactie)

Redactieadres:

Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6145225

Kopij / reacties:

Vóór 1 april a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van het bestuur

Van een zomer met maar zeer weinig echt aangename dagen gleden wij naar een regen- en stormachtige herfst toe. Het is om somber van te worden. Zou dat óók moeten gelden voor de monumentenzorg in het algemeen en de bouwhistorie in het bijzonder? Laten wij hopen van niet. Maar erg gerust kunnen wij niet zijn. Uit de NCM-Nieuwsbrief van oktober 1998 blijkt dat er nog steeds geen duidelijkheid is over het budget voor de monumentenzorg in de komende tijd. Er circuleren berichten over (extra) bedragen maar, aldus het NCM, *'na de hoopvolle berichten in de afgelopen periode dat de extra middelen steeds zekerder leken te worden, is het bedrag nu steeds verder aan het slinken. Bovendien is het nog steeds niet zeker dat er überhaupt geld komt. Het wordt dus hoog tijd dat er duidelijkheid geschapen wordt. De sector kan niet nog langer in onzekerheid gelaten worden'*.

De nieuwe Staatssecretaris van Cultuur - R. van der Ploeg - heeft zich inmiddels enthousiast en positief (ook) in de monumentenwereld gepresenteerd onder andere tijdens het congres dat de KNOB ter gelegenheid van zijn 100-jarig bestaan op 15 oktober j.l. in Leiden hield. Moge de staatssecretaris oog krijgen voor de behoeften en noden van de monumentenzorg en moge hij in staat zijn zich daarvoor sterk te maken. Want aan het *'inlopen van de achterstanden'* moet nog erg veel gebeuren. Ook voor de professionele bouwhistorici staan hier grote belangen op het spel. Immers, geen restauraties, dan ook geen (voorafgaand) bouwhistorisch onderzoek. Ook de SBN volgt dus de ontwikkelingen met bezorgdheid. Gelukkig is de situatie nu ook weer niet zo dat de bouwhistorici zonder werk zitten, integendeel, maar alertheid blijft geboden.

Wat de SBN ook met enige bezorgdheid volgt, is de wijze waarop de RDMZ uitvoering wil geven aan het voornemen de rijksmonumentenregister - eindelijk - up to date te maken, te actualiseren, zoals dat wordt genoemd. Al jaren wijzen tal van betrokkenen, niet alleen de SBN, maar destijds ook de inmiddels opgeheven Rijkscommissie voor de Monumenten, op de op dit punt steeds onbevredigender wordende situatie. Ook van de kant van de RDMZ wordt dat ingezien en er wordt daar na het uitvoeren van een aantal proefprojecten gewerkt aan het formuleren van een plan van aanpak voor de actualisering van het register. Tijdens het periodieke overleg met directeur Asselbergs van de RDMZ op 17 juni j.l. kwam dit punt uitvoerig ter sprake, waarbij van de kant van de SBN nogmaals ervoor werd gepleit bouwhistorici in te schakelen bij de herinventarisatie. Op verzoek van de heer Asselbergs reageerde de SBN op de RDMZ-notitie *Actualisering Monumentenregister*.

Met een aantal andere zaken, die de SBN - in sommige gevallen al langer - bezighouden, kwamen wij niet veel verder. Over het samenstellen van een leerboek bouwhistorie vond verder overleg plaats, onder andere met de SDU. De SDU is er een voorstander van deze publicatie in te passen in de reeks die de RDMZ wil entameren als opvolger van het Restauratievademecum. Het wachten is nu op een voorstel van de SDU. Een "professor in de bouwhistorie" is er ook nog altijd niet. Zowel vanuit Leiden als vanuit Amsterdam zijn echter desgevraagd signalen gekomen die erop duiden dat een ontwikkeling in deze richting de positieve kant zou kunnen

opgaan. Dat het aanbeveling zou verdienen in de universitaire leerprogramma's een sterker accent te geven aan de bouwhistorie, wordt overigens niet bestreden.

Ook over het opstellen van *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* is de discussie nog gaande. Het ligt in de bedoeling deze discussie nog dit jaar afgerond te krijgen. De gedachte om over een jaar een cahier, gewijd aan de *Bouwhistorie in Nederland*, het licht te laten zien, begint vorm te krijgen. Er zijn inmiddels met enkele uitgevers contacten gelegd. De financiering moet nog wel worden geregeld.

Van het persoonlijke front een aardig bericht: van de hand van Karel Emmens zag ter gelegenheid van het veronderstelde 750-jarig bestaan van de Sint-Joriskerk in Amersfoort de publicatie *De Sint-Joriskerk te Amersfoort; van hofkapel tot kapittelkerk* het licht. Een boekbespreking hiervan vindt u elders in deze Nieuwsbrief. En een minder aangenaam bericht: Rob Gruben ziet zich vanwege zijn drukke werkzaamheden genoodzaakt het penningmeesterschap van de SBN neer te leggen. Om dezelfde reden zal hij ook het redacteurschap van de Nieuwsbrief beëindigen. Helaas, maar alle begrip. Rob: hartelijk dank voor alles wat je voor de SBN hebt gedaan!

En tenslotte past weer een woord van dank aan het adres van de RDMZ, die Dirk de Vries de ruimte gaf de bijeenkomsten van het "Bouwhistorisch Platform" te continueren. Het platform blijft zich terecht in een goede belangstelling verheugen. Als tweemaandelijks ontmoetingspunt voor bouwhistorici en aanverwante zielen is dit platform van onschatbare waarde. Dank ook Dirk voor de enthousiaste wijze waarop je in 1998 erin slaagde steeds een interessant programma voor ons samen te stellen. Het platform zal in 1999 plaatsvinden op 10 februari, 21 april, 9 juni, 1 september, 27 oktober en 8 december. Het ligt in de bedoeling de **donateursdag op 8 mei 1999** in Zutphen te organiseren.

Ik wens alle SBN'ers een vruchtbaar 1999 toe in de veronderstelling dat wij samen óók uit de millenniumproblematiek zullen weten te komen.

Gijs van Herwaarden, voorzitter SBN

Bouwhistorisch platform 11 november 1998

Het effect van bouwhistorie

Zoals tegenwoordig gebruikelijk had het laatste Bouwhistorisch Platform in 1998 een bijzonder karakter. Het laatste platform in een jaar pleegt gebruikt te worden om gezamenlijk stil te staan bij de ontwikkelingen die het vak doormaakt, het beleid te evalueren of nieuwe ontwikkelingen aan de orde te stellen.

Organisator **Jan Kamphuis** leidde de goed bezochte bijeenkomst in en gaf aan wat de bedoeling van de bijeenkomst was: het geven van een visie op het belang en het effect van de bouwhistorie vanuit verschillende hoeken.

Restauratiearchitect **Cor Bouwstra** wees erop dat het bouwhistorisch onderzoek zowel aan een restauratie voorafgaand als tijdens een restauratie kan plaatsvinden. De onderzoeken sluiten vaak niet goed op elkaar aan. Voor hem als architect is het onderzoek in het kader van het voorbereiden van een restauratie het belangrijkste. Hij heeft dan behoefte aan een bondig rapport en die gaan nog wel eens mank aan langlopgigheid en een vergaande mate van gedetailleerdheid. De bouwhistorische rapportages zijn vaak niet goed over de verschillende restauratiefasen gespreid. Tijdens de uitvoering van de restauratie zijn de rapportages van minder belang. Hij bepleitte de kosten van het voorbereidende bouwhistorische onderzoek in de subsidieaanvraag op te nemen. En terzijde wees hij op het probleem van de té summere monumentenbeschrijvingen. Zijn betoog leidde hem tot de stelling: *'een betere synchronisatie van bouwhistorisch onderzoek, de vergunningprocedure en de voorbereiding van restauraties kan tot een beter resultaat leiden in technisch, restauratie-technisch en financiële zin'*.

De secretaris van de Welstand-, Architectuur- en Monumentencommissie (WAM) van de gemeente Breda, **W. Oomens**, kon niet aanwezig zijn. Zijn tekst werd voorgelezen door **Koos Steehouwer**. Oomens stelde dat Hausmann 150 jaar geleden in Parijs heeft bewezen dat de bouwhistorische substantie geen autonoom gegeven is maar als een additioneel gegeven moet worden gezien in het totaal van het historische spectrum. Het gaat om identiteit en aan de plaatselijke identiteit kan de bouwhistorie een belangrijke bijdrage leveren. Maar bouwhistorie moet zich niet presenteren als een autonome discipline. Dan verwordt de bouwhistorie tot een fundamentalistische stroming die meer geloof dan wetenschap in de stedelijke praktijk pompt. De monumentenzorg en de bouwhistorische praktijk zijn toe aan een grondige herwaardering als zij beide niet in staat zijn een bijdrage te leveren aan de dynamiek van de hedendaagse stad. De stelling van de heer Oomens luidde dan ook: *'fundamentalistische bouwhistorie is een bedreiging voor de historische bebouwde omgeving'*.

Corjan van der Peet, verbonden aan het Bureau van de Rijksbouwmeester, achtte bouwhistorische rapporten een goed middel om de verschillende bij de monumentenzorg betrokken gesprekspartners te overtuigen van de aanwezige monumentale waarden. De RGD heeft vele bouwhistorische rapporten laten opstellen, die een groot praktisch nut hebben. De kennis van de rijksmonumenten is daardoor sterk toegenomen, wat van groot belang is voor het monumentenbeleid van de RGD in de praktijk. Van belang is ook dat de rapporten aantrekkelijk worden uitgevoerd. Dat verhoogt het praktische effect. Spreker pleitte voor een versterking van de relatie met de kunsthistorische wereld hetgeen hem tot de volgende stelling bracht: *'de universitaire kunsthistorische wereld is een gedegen vergaarder van kennis op architectuurhistorisch gebied; op het terrein van de bouwhistorie lijkt kennis- en theorievorming vooral een zaak van de commerciële bouwhistorische bureaus te worden, met daarnaast een*

zekere rol voor RDMZ & Technische Universiteiten. Het juist nader tot elkaar brengen van beide culturen, met respect voor de respectievelijke eigen tradities, zou een afzonderlijke, majeure operatie moeten zijn'.

Lex Bosman, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit Utrecht, ging in op de vraag welke bouwhistorische informatie voor de architectuur-historicus relevant is en wat bouwhistorie en architectuurhistorie voor elkaar kunnen betekenen. Stond in de 19de eeuw voornamelijk het inventariseren en ordenen van het materiaal voorop, tegenwoordig is het geen hoofddoelstelling meer om stijlen van elkaar te onderscheiden of de datering van middeleeuwse gebouwen met vijf jaar nauwkeuriger te maken. Wat in het moderne onderzoek, niet alleen in Nederland, op de voorgrond is gekomen, zijn wezenlijke vragen als: waarom bestaat een bepaald gebouw eigenlijk? Waarom heeft het gebouw juist die hoofdvormen en concepten gekregen die zijn toegepast, en niet andere? Voor het oplossen van allerlei wezenlijke vragen worden verschillende middelen en methoden gebruikt en daar komt onder andere bouwhistorie van pas. Bosman pleitte voor het verbeteren van de wederzijdse beeldvorming, want daarin sluiten nogal eens misverstanden. Zij stelling luidde: *'omdat architectuurgeschiedenis en bouwhistorie niet zonder elkaar kunnen, is het zinloos bouwhistorie tot een zelfstandige discipline te bestempelen'*.

RDMZ-medewerker **Michiel Verweij** schetste de organisatorische structuur van de RDMZ en de hoofd- en subdoelstellingen van de Dienst, waarin de bouwhistorie als decorstuk dan wel als dragende structuur naar voren komt. Aan de hand van een aantal recente praktijkvoorbeelden maakte Verweij duidelijk op welke wijze de Regio-service van de RDMZ gebruik maakt van bouwhistorisch onderzoek. Maar niet alleen in het geval van restauratie en verbouwing van beschermde monumenten acht de RDMZ bouwhistorische gegevens van waarde. Deze gegevens kunnen ook bij de aanwijzingsprocedure een rol spelen. Hij omschreef het begrip "bouwhistorie" als het geheel of gedeeltelijk verkennen, onderzoeken en documenteren van een historisch gebouw en daarmee samenhangende bronnen zodat het verhaal van de geschiedenis kan worden verteld en vastgelegd in tekst, foto, schets en (opzetings)tekening. Spreker stelde vast dat in de bouwhistorie het adagium 'hoe ouder - hoe beter' lijkt te gelden. Hij pleitte er nadrukkelijk voor ook de jongere bouwkunst in het vizier te krijgen. *'Ook na 1850 ligt een werkerterrein in het verschiep, ook al zult u daar nauwelijks tot geen klezoor, kloostermop, telmerk of toognagel aantreffen'* hield hij zijn gehoor voor. Verweij sloot af met de stelling: *'het werkerterrein van de bouwhistorie dient zich nadrukkelijk uit te breiden tot de jongere bouwkunst'*.

Na al dit verbale geweld bleef er voor de door **Jan Kamphuis** geleide discussie niet veel tijd meer over. **Herman Janse**, vergezeld van zijn echtgenote, betrad de zaal, gevolgd door RDMZ-directeur **Asselbergs** en tal van zijn medewerkers, alsmede de heer **R. Mascini** van SDU-uitgevers. Herman Janse lichtte zijn aan historische gereedschappen gewijde publicatie *Van Aaks tot Zwei* toe, waarmee het *Restauratievademecum* werd afgesloten. Mascini introduceerde de opvolger van het vademecum, het *Praktijkboek Instandhouding Monumenten*. Asselbergs tenslotte wijdde

warme en waarderende woorden aan het tot een einde gekomen zijnde Restauratievademecum en aan de rol van Janse en tal van andere RDMZ-medewerkers daarbij, onderstreepte dat de RDMZ bezig was zich te ontwikkelen tot een kenniscentrum en benadrukte in dat verband het belang van het praktijkboek voor de instandhouding van monumenten, dat het begin moet gaan vormen van een nieuwe reeks waarin de kennis op het terrein van de monumentenzorg moet worden opgeslagen.

Gerustgesteld, verzadigd en in de wetenschap een boeiende bijeenkomst in het belang van de monumentenzorg te hebben meegemaakt konden de aanwezigen dan uiteindelijk toekomen aan datgene wat hen óók in het vooruitzicht was gesteld: de borrel.

Gijs van Herwaarden

De Sint-Joriskerk te Amersfoort Van hofkapel tot kapittelkerk

Karel Emmens onderzocht in 1990/91 de middeleeuwse stadskerk van Amersfoort, de Sint-Joriskerk, in het kader van zijn afstudeeronderzoek aan het Kunsthistorisch Instituut van de Kath. Universiteit Nijmegen. Als zijn begeleider trad prof. dr C.J.A.C. Peeters op. Ter gelegenheid van de viering van het 750-jarig bestaan van het kerkgebouw werkte hij het resultaat van zijn onderzoek uit tot een publicatie die op 18 september j.l. in de kerk werd gepresenteerd. Hij heeft er zich niet met een 'Jantje van Leiden' afgemaakt. Aan de hand van het gebouw zelf - de geschreven bronnen zijn minimaal - heeft hij getracht vast te stellen wanneer en waarom het kerkgebouw tot stand kwam en wanneer en hoe het vervolgens de gedaante kreeg waarin het gebouw zich thans aan ons voordoet. Op veel voor de geschiedenis en ontwikkeling van het gebouw relevante vragen kan hij geen afdoend antwoord geven. Daarvoor was het hem ten dienste staande materiaal té schaars dan wel op té verschillende wijzen te interpreteren. Op het terrein van de zich aan het eind van de 12de eeuw in Amersfoort, toen als nederzetting nog nauwelijks tot ontwikkeling gekomen, bevindende bisschoppelijke hof stond vermoedelijk een hofkapel. Daaraan werd omstreeks 1200 een romaanse, later verhoogde toren toegevoegd. De juistheid van de 17de-eeuwse vermelding, dat de Utrechtse bisschop Otto III van Holland op 25 september 1248 het altaar van de Sint-Joriskerk zou hebben gewijd, trekt de auteur in twijfel. De oudste vermelding van de kerk stamt uit 1265, toen het kerkgebouw kort tevoren (in 1248?) was verheven tot parochiekerk. In 1337 werd een klein kapittel opgericht waardoor de kerk een kapittelkerk werd. Het kerkgebouw werd in de loop der jaren in vijf, door Emmens nauwgezet onderzochte fasen vergroot en gewijzigd tot

adviseur zich op vrijstelling van OB op grond van art. 11, eerste lid van de Wet op de omzetbelasting 1968, waarin tot het betalen van omzetbelasting vrijgesteld worden 'de diensten van componisten, schrijvers en journalisten'.

Zijn werk bestond uit: het opzetten van de outline van een boek, het schrijven van het eerste concept, het verzamelen van reacties van anderen op dat concept, het schrijven van het definitieve manuscript en de eindredactie. Deze activiteiten werden echter niet beschouwd als onder de vrijstelling vallend. Volgens de belastinginspecteur diende het grootste deel van zijn activiteiten aangemerkt te worden als advieswerkzaamheden en vielen ze niet onder - stilistische of wetenschappelijke - creatieve arbeid. De organisatie-adviseur werd hierdoor alsnog verplicht tot het betalen van de Omzetbelasting.

Voor de bouwhistorie is het bovenstaande van belang, omdat mijns inziens uit deze jurisprudentie volgt dat ook alle bouwhistorische rapportages BTW/OB-plichtig zijn. Het idee dat, wanneer een bouwhistorisch onderzoek direct tot een artikel zou leiden, er geen BTW-afgedragen zou hoeven te worden lijkt mij, in het licht van het bovenstaande, onjuist. Dit onderstreept tevens het fundamentele verschil tussen een bouwhistorische rapportage en een wetenschappelijke publicatie. Zoals al eerder opgemerkt, is het de vraag of een bouwhistorische rapportage achteraf in zij geheel gepubliceerd zou moeten worden. De tijdens het onderzoek gevonden gegevens zijn immers direct (in de vorm van een 'grijs'-rapport) bruikbaar gemaakt voor de benodigde afwegingen en keuzen ten behoeve van de aanstaande restauratie. Een bouwhistorische rapportage is daarmee dus eigenlijk een adviesstuk, of - als het ware - een beleidsnotitie ten aanzien van het te restaureren gebouw. Wanneer de wetenschappelijke resultaten, voortvloeiend uit een dergelijk adviesstuk gepubliceerd worden, dan zou het echter wel kunnen gaan om een activiteit die onder de bovengenoemde vrijstelling valt.

Ronald Stenvert

Boekbespreking Monumenten onderhouden

Ter gelegenheid van 25 jaar Monumentenwacht verscheen dit jaar het boek *Monumenten onderhouden; gids voor uw monument*, een uitgave van de Monumentenwacht in samenwerking met uitgeverij Matrijs te Utrecht. In aansluiting op het thema van de landelijke Open Monumentendag is deze uitgave gewijd aan een breed scala van onderhoudsaspecten waarmee monumenteneigenaren te maken krijgen. In tien korte, toegankelijke hoofdstukken wordt achtereenvolgens ingegaan op onder andere het nut van onderhoud, de geschiedenis en werkzaamheden van de monumentenwacht, en op de technische en historische aspecten van gevels, daken, interieurs, technische installaties en funderingen, én op het onderhoud hiervan.

Het boek wordt afgesloten met enkele praktische wenken voor het vergemakkelijken van inspecties en met een financieel overzicht van het onderhoud van monumenten. Verfrissend is de kritische toon die hier en daar door de hoofdstukken heen spreekt. Behoud gaat voor alles. Deze visie, gepaard met deskundige en beknopte uitleg, maakt *Monumenten onderhouden* tot een informatief en leerzaam boekje, dat een breed publiek met een nuttige boodschap zal aanspreken. Alleen die vormgeving...

K. Boeder e.a., *Monumenten onderhouden; gids voor uw monument*. Utrecht, 1998. ISBN 90 5345 129 3. 112 p.

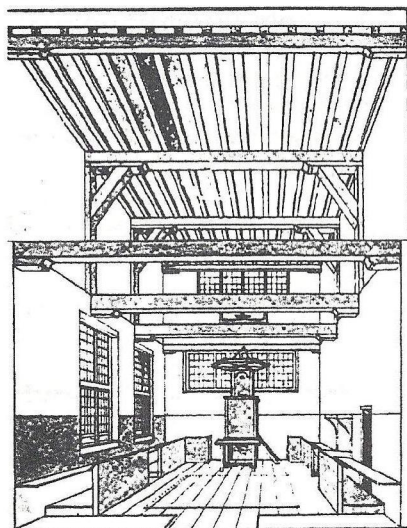
Gabri van Tussenbroek

Boekbespreking Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland

Het is alweer enige tijd geleden dat het lijvige derde deel in de serie *Huizen in Nederland* het licht zag. Het vijftig-jarig jubileum van de vereniging Hendrick de Keyser in 1968 gaf aanleiding tot het verschijnen van het standaardwerk *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*. Veranderde inzichten als gevolg van voortschrijdend bouwhistorisch en architectuurhistorisch onderzoek en het 75-jarig jubileum van de vereniging in 1993 gaf aanleiding tot een herziening. Dit leidde tot de start van de nieuwe serie *Huizen in Nederland* waarvan het derde deel handelt over Zeeland en Zuid-Holland. Deze recensie zal voornamelijk gebaseerd zijn op een beschouwing gezien door een bouwhistorische bril.

De gedegen aanpak van de auteurs leidt tot een stevig brok leesvoer. Allereerst wordt door prof.dr.ir. R. Meischke ingegaan op de ontwikkelingen van het bouwproces vanaf de 13de eeuw tot aan de woningwet van 1901. Vervolgens wordt het bezit van de vereniging beschreven door drs. P.T.E.E. Rosenberg, gelardeerd met de ons zo bekende tekeningen van de hand van dr.ing. H.J. Zantkuijl.

Het uitvoerig van ondersteunende afbeeldingen voorziene overzichtsdeel vangt aan met de perceelontwikkeling van de stad om vervolgens over te stappen naar de meer perceelsgerichte huisbouw met de voorkomende huisvormen en specifieke regionale bouwkenmerken.



Afb. 2 Zierikzee, huis Ravenstein, ingericht tot Schotse kerk (afb. 46, pag. 33).

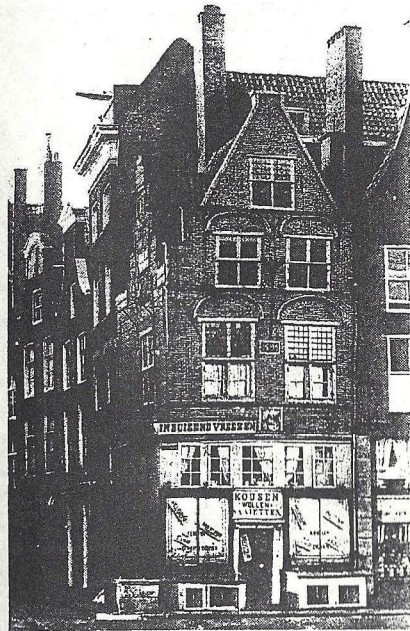
Deze bouwhistorisch zeer interessante hoofdstukken bevatten een schat aan gegevens zoals onder andere de toepassing van anker- en tussenbalkgebinten te dateren voor circa 1400 (p. 21) en de ontwikkeling van het houten kruiskozijn vanuit zijn stenen voorganger (p. 31).

"Nieuwe" bouwkundige termen voor typische Zuid-Hollandse en Zeeuwse bouwhistorische kenmerken ontbreken niet. Het door Meischke omschreven verdiepingshoutskelet (p. 36) is een constructieprincipe waarbij op de begane grond alleen consoles onder de moerbalken aanwezig zijn, met daarbij op de verdieping een volledig houtskelet (afb. 1). Dit principe komt voor tussen 1450 en 1550 en wordt vervolgens opgevolgd door samengestelde balklagen met moerbalken op consoles en/of sleutelstukken (circa 1450-1650, p. 37). Een andere nieuw geïntroduceerde term is de zogenaamde tussenligger (p. 38), hoewel ook al gebezigd in het deel over Amsterdam (deel II) van de serie *Huizen in Nederland*. Kort gezegd: een tussenligger is de vervanger van de kinderbinten in een samengestelde balklaag en halveert zo de afstand tussen de moerbalken.

Het aansluitende deel over architectuurvormen is tot circa 1600 (p. 73) boeiend en redelijk helder maar minder bouwhistorisch dan voorgaande hoofdstukken. Er wordt ingegaan op de late gotiek en de zeer langzaam opkomende renaissance.



Afb. 3 Dordrecht, Nieuwstraat 51-69. Gevels met de traditionele bogen, uit de 17de en 18de eeuw (afb. 243, pag. 133).



Afb. 4 Rotterdam, Grote Markt, o.a. "in Duizend Vreezen" (1594) (afb. 57, pag. 40).

Natuurlijk komen hierin de zogenaamde "Dordtse gevels" aan bod. Er wordt verondersteld dat deze bakstenen tuit- of trapgevels met driepassen en rondbogen samen met de "Brugse travee" vanuit Brugge werden geïntroduceerd (p. 50). De toepassing van deze gevels heeft nog plaats gevonden tot circa 1800 (p. 130) (afb. 2).

De aansluitende, sterk op architectuur- en kunsthistorische aspecten gerichte hoofdstukken verzanden in een overvloed aan namen en feiten en zijn zodoende moeizaam leesbaar. De bouwhistorische gegevens behorend bij deze periode blijven zeker onderbelicht.

Een interessant onderdeel dat meer inzicht in de bouwpraktijk geeft is de behandeling van de organisatie van het bouwvak met aannemers (bouwbazen) die in combinatie met andere vakdisciplines werkten (p. 115).

Een aantal keren valt waar te nemen dat er enigszins gespeculeerd wordt over de architect of leverancier. Een goed voorbeeld hiervan is het toeschrijven van de gevels van het Vlissingse raadhuis aan Coenraad van Neurenberg. Als argument wordt

aangedragen dat van Neurenberg in 1584 de steen had geleverd voor het herstel van het raadhuis van Antwerpen. Zodoende zou hij hebben beschikt over de patronen (bouwtekeningen) die bij de bouw van het, op het raadhuis van Antwerpen lijkende, raadhuis van Vlissingen gebruikt zouden kunnen zijn (p. 74). Een ander voorbeeld is de toeschrijving van het huis op de hoek van het Plein en de Korte Vijverberg in Den Haag aan Bartholomeus van Bassen. Dit op basis van gelijkheid van gevelonderdelen met het jachthuis van Frederik van de Paltz te Rhenen (p. 88). Een derde voorbeeld is het veronderstellen van Hendrik van Diest als de ontwerper van een aantal huizen te Goes en Zierikzee op basis van gevelovereenkomsten (p. 133).

Een boeiend onderdeel is de behandeling van de bouwtrant in Rotterdam van na 1700 (p. 104). De uitgebreide beschrijving geeft een redelijk goed beeld van de ontwikkelingen in die stad. Hierbij kan een gevoel van bedroefdheid over de vernietiging van de binnenstad van Rotterdam niet worden onderdrukt (afb. 3).

Het huizendeel is een verslaglegging van de bezittingen van de vereniging in Zeeland en Zuid-Holland. Dit deel geeft per huis een beknopte, veelal architectuur- en kunsthistorische beschrijving. Dit is een logisch gevolg van het feit dat het overgrote deel van de beschrijvingen zijn vervaardigd tijdens de bewoonde toestand van het huis. De huizen worden goed toegankelijk gemaakt door vele duidelijke foto's en verschillende tekeningen van de bestaande toestand en reconstructies.

Samenvattend kan worden gesteld dat het keurig uitgevoerde derde deel Zeeland en Zuid-Holland een goed overzicht geeft van de ontwikkeling van het bouwen in de betreffende regio vergeleken met de invloeden en kenmerken van de omliggende regio's. Het overzichtsdeel van de ontwikkelingen in het bouwproces is bij de beschrijving tot het begin van de 17de eeuw meer bouwhistorisch en voor de periode daarna meer architectuur- en kunsthistorisch van opzet. Het huizendeel geeft van de bezittingen een beknopte heldere beschrijving met ondersteunende afbeeldingen.

Afsluitend ingaande op de geruchten dat het een vier- of vijfdelige serie gaat worden kan de hoop worden uitgesproken dat het laatste het geval zal zijn. De nog niet beschreven delen van Nederland hebben namelijk duidelijk verschillende bouw- en architectuurhistorische invloeden en kenmerken. Het gevolg is dat deze delen niet zijn samen te vatten onder één architectuurhistorische noemer.

R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle/Amsterdam 1997), Waanders Uitgevers, 448 blz., ISBN 90-400-9944-8.

Edwin Orsel

De "pandjes Van Koppen"

'Dan op zijn minst documenteren...' Onder dat motto heb ik bij de gemeente Rijswijk aan de bel getrokken, voor het behoud van drie 18de eeuwse woonhuizen aan de Kerklaan in Rijswijk. Voor de gemeente lag het in wezen al vast: deze pandjes stonden sinds enkele jaren op de nominatie om gesloopt te worden. De sloopvergunning was al verleend.

Na een jaar kreeg ik de toezegging om in opdracht van de gemeente Rijswijk een rapport te maken, met een beschrijving, waardering en advies omtrent de historie van dit deel van de oude dorpskern.

De locatie

De Kerklaan is één van de oudste straten van Rijswijk en ligt haaks op de Herenstraat, ten zuiden van de Oude Kerk. Tot ver in de 20ste eeuw was de westzijde bebouwd en bevond zich aan de oostzijde open land. Vanaf de 17de eeuw is bekend dat op de plaats van de drie betreffende woonhuizen boerderijen stonden. De boerde-



Afb. 5 De "Pandjes Van Koppen", v.l.n.r. Kerklaan 38, 28 en 26 te Rijswijk (foto U.Hoogzaad, 1997).

rijen zijn voor het midden van de 18de eeuw afgebroken en hebben toen plaats gemaakt voor het pand nr.26, het rechter pand op de afbeelding. Ten zuiden van nr.26 werd eveneens in het midden van de 18de eeuw een hofje gebouwd, waarvan de twee woningen, nr.28 en nr.38 aan de Kerklaan deel uitmaakten. Het hofje bestond oorspronkelijk uit 6 woningen. Achter nr.28 (het middelste pand op de afbeelding) lag nr.30 en 32 en achter nr.38 (het linker pand op de afbeelding) bevonden zich de twee woningen nr.34 en 36.

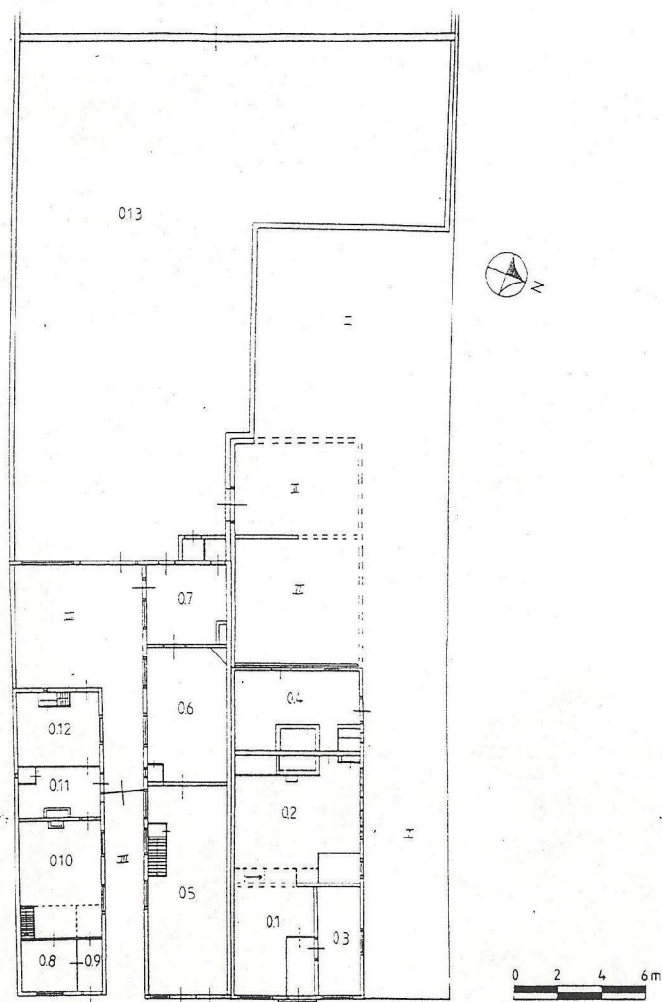
De vroegste indeling van het terrein met het hofje is terug te vinden op een kadasterkaart van Rijswijk uit 1819. Het hofje was toegankelijk via een doorgang van 1 meter 80 breed, tussen de panden nr.28 en nr.38. Het terrein achter het pand nr.26 was toegankelijk vanaf de Kerklaan, via een doorgang, die zich ten noorden (rechts) van dit pand bevond (zie afbeelding).

De drie panden zijn sinds het begin van de 20ste eeuw één voor één door de wagenmakerij en later het carrosseriebedrijf van de familie Van Koppen gekocht en in gebruik genomen als bedrijfsruimte. Dit gaf de drie panden later in de volksmond de bijnaam, de "Pandjes Van Koppen". Het middelste pand werd rond 1900 aan de voorzijde verbouwd tot bedrijfsruimte, voor het repareren van wagens en later auto's. De twee woonhuizen, nr.26 en nr.38, aan weerszijden van het middelste pand, werden in het midden van de 20ste eeuw aangekocht door de familie Van Koppen en eveneens in gebruik genomen als bedrijfsruimte voor het maken van auto-onderdelen en als magazijn.

In 1924 zijn de vier woningen van het hofje, die zich op het achterterrein bevonden, afgebroken. Deze pandjes maakten in datzelfde jaar plaats voor een fabriekshal van het carrosseriebedrijf Van Koppen. Deze situatie bleef onveranderd tot de sluiting van het bedrijf in 1991. In dat jaar vertrok bovendien de laatste bewoonster, mevrouw Van Koppen (jr.), uit het middelste pand en stonden de drie panden leeg. De familie Van Koppen bleef eigenaar van de drie panden en de daarachter gelegen fabriekshal.

Bij het bouwhistorisch onderzoek bleek dat het verval van de panden zichtbaar ingetreden was, vooral door lekkende daken en ontbrekende goten. Bovendien was in pand nr.26 een schoorsteen door het dak, op de begane grond gestort, met als gevolg dat de verdiepingsbalklaag deels aan één zijde naar beneden hing en balken door houtrot waren aangetast. Sinds de panden in gebruik waren als bedrijfsruimte was er niets meer aan het onderhoud van het interieur gedaan.

Kortom, het bood een aanblik, waarbij je in eerste instantie niet direct aan behoud denkt. Toch werd door het rondleiden van ambtenaren van de gemeente, sympathie voor de historische waarde van de panden gewekt. Voor het behoud van de panden was het echter al te laat. De sloopvergunning was zoals gezegd inmiddels al verleend.



Afb. 6 Plattegrond van de bestaande toestand van v.l.n.r. Kerklaan 38, 28 en 26 te Rijswijk met het achterterrein en de fabriekshal (0.13) van het carrosseriebedrijf van Van Koppen (opmeting en tekening door U. Hoogzaad, 1997).

Kerklaan 26

Het rechter huis, pand nr.26 (zie tekening) was het oudste van de drie pandjes. Dit blijkt uit de wijze waarop de fundering van het middelste pand, hofjeswoning nr.28, over de fundering van dit pand was heen gemetseld. Ook zijn bij pand nr.26 aan de buitenzijde van de linker zijgevel voegen met dagstrepen waargenomen. Tegen deze oorspronkelijke buitengevel is later de rechter zijgevel van het middelste pand aangebouwd.

Pand nr.26 is beduidend breder dan de andere twee woningen. Mogelijk is bij de bouw de perceelsgrootte van het voorgaande pand (een boerderij) aangehouden. Het pand bestond uit één bouwlaag en een zolderverdieping onder een zadeldak, met de nok haaks op de Kerklaan. De gevels waren gemetseld in kruisverband, inclusief klezoren. De rode bakstenen hadden formaten van $18 \times 8\frac{1}{2} \times 9 \times 4$ centimeter, 10 lagen + voeg = 50 centimeter.

De voorgevel bestond op de begane grond uit een centraal gelegen toegang met een decoratieve, houten deuromlijsting en aan weerszijden een in de 19de eeuw uitgehakte vensteropening met T-venster. Ter hoogte van de zolderverdieping bevond zich midden boven de centrale toegang één 19de eeuws T-venster. Via de centrale entree was een halletje toegankelijk, dat links en rechts naar een zijkamer leidde. De kamer rechts was een opkamer gelegen boven een rechthoekige kelder. In de rechter zijgevel werd de kelder van daglicht voorzien door twee kelderlichten met diefjzers. Vervolgens lag achter de hal de woonkamer met twee bedsteden en aan de achterzijde, tegen de brandmuur een schouw. Achter de woonkamer was een kleine keuken met tegen de brandmuur een zeer grote stookplaats.

Het pand had een enkelvoudige verdiepingsbalklaag met balken (met duivenjagers) van 21×24 centimeter en een hart-op-hartafstand van 100 centimeter. De balklaag ter hoogte van de keuken lag lager en, in verband met de geringe diepte, haaks op de richting van de balklaag in de woonkamer.

Onder de recente houten vloer bevond zich op de begane grond de oorspronkelijke, rode plavuizenvloer.

De kapconstructie op de zolderverdieping bestond uit twee spanten met elk een gestapeld schaargebint met een nokgebint.

De hofjeswoningen, nr.28 t/m 38

De panden nr.28 en nr.38 behoorden zoals gezegd, oorspronkelijk tot het hofje, dat hier midden 18de eeuw is gebouwd. De panden bestonden uit één bouwlaag en een zolderverdieping onder een zadeldak, met de nok haaks op de Kerklaan. De gevels waren oorspronkelijk gemetseld in kruisverband, inclusief klezoren. De draagconstructie bestond uit een eenvoudige, enkelvoudige verdiepingsbalklaag, zonder sleutelstukken. De balken waren in de muur opgelegd en hadden een afmeting van 12×17 centimeter. De hart-op-hartafstand in pand nr.38 was 80 centimeter en in het middelste pand, nr.28, 90 of 100 centimeter.

De kapconstructies van de hofjeswoningen nr.28 en nr.38 bestond uit een schaargebint met een nokgebint. Op de flieringbalken rustten de rechthoekige sporen met de dakconstructie en Oudhollandse pannen. Deze twee hofjeswoningen ontvingen daglicht aan de zijde van de doorgang naar het achterterrein, via grote negenruits-schuifvensters (1x3/2x3).

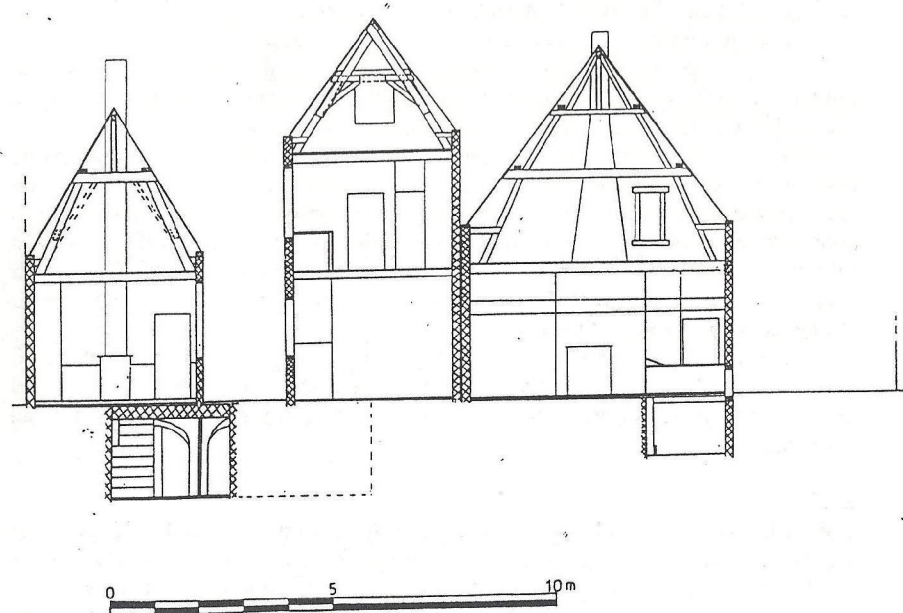
Mogelijk hadden de overige hofjeswoningen, nr.30 tot en met 36, die zich op het achterterrein bevonden eveneens een dergelijke bouw. Deze woningen zijn in 1924 afgebroken. Tijdens archeologisch onderzoek door de gemeente Rijswijk werden resten van muurwerk en plavuizenvloeren gevonden, waaruit bleek, dat de hofjeswoningen op het achterterrein bestonden uit twee kamers met een schouw en een rechthoekige kelder van vijf treden diep.

Kerklaan 28

Het middelste pand, hofjeswoning nr.28, bestond oorspronkelijk waarschijnlijk uit één bouwlaag en een zolderverdieping, conform de overige hofjeswoningen. Het pand is begin 20ste eeuw verbouwd en mogelijk toen van een extra verdieping voorzien, ter hoogte van de voorkamer aan de Kerklaan. Tevens werd tijdens de verbouwing de begane grond van dit pand ingericht als bedrijfsruimte voor het carrosseriebedrijf Van Koppen. De woonfunctie verplaatste zich toen van de begane grond naar de twee bovenverdiepingen. De voorgevel van het pand werd tegelijkertijd vernieuwd. De oorspronkelijke gevelindeling is niet bekend. Tijdens de verbouwing begin 20ste eeuw werden op de begane grond twee openslaande deuren in de voorgevel aangebracht, die toegang gaven tot de bedrijfsruimte. Op de eerste verdieping kwamen twee zesruits schuifvensters, die de achtergelegen woonkamer van daglicht voorzagen. De voorgevel werd afgesloten met een kroonlijst met in het midden tegen het dak een dakkapel met een vierruitsvenster en eenvoudig gedecoreerde wangen. Op de zolderverdieping waren de dekbalken van het oorspronkelijke schaargebint doorgezaagd in verband met de inrichting tot slaatzolder. Een tweede, hogere kapconstructie was tegen dit gebint aan geconstrueerd. De begane grond bestond uit een voorkamer, een achterkamer en een keuken. Deze ruimten lagen achter elkaar. In de zuidelijke zijgevel van nr.28, aan de kant van de doorgang in het hofje, bevonden zich vier negenruits schuifvensters. De twee vensters ter hoogte van de ruimte aan de voorzijde van het pand, waren aan de onderzijde dichtgezet, in verband met de inrichting tot bedrijfsruimte. De twee achterste schuifvensters, die daglicht doorlieten naar de achterkamer, waren nog in oorspronkelijke staat. In de achterkamer werd de bedrijfsadministratie gevoerd en is bovendien nog een groot deel van de berg bedrijfspapieren gevonden en gered. Achter de administratiekamer bevond zich de keuken, die in 1924 was verbouwd.

Onder de houten vloer kwam de oorspronkelijke, rode plavuizenvloer tevoorschijn.

Tijdens de sloop kwam onder de keuken een rechthoekige kelder van vijf treden diep tevoorschijn. Een zelfde kelder zou ook bij de overige hofjeswoningen na de sloop worden aangetroffen.



Afb. 7 Dwarsdoorsneden van de bestaande toestand van de "Pandjes Van Koppen", v.l.n.r. Kerklaan 38, 28 en 26 te Rijswijk. De doorbroken lijn naast de 17de-eeuwse kelder (links) geeft de totale lengte van deze kelder aan, zoals deze is aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek dat na de sloop van de panden heeft plaatsgevonden (opmeting en tekening door U. Hoogzaad, 1997).

Kerklaan 38

Het linker pand, hofjeswoning nr.38, dat waarschijnlijk tegelijk met het middelste pand gebouwd is bestond zoals gezegd uit één bouwlaag en een zolderverdieping. Het huis was ongeveer 4 meter breed.

De voorgevel aan de Kerklaan bevond zich tijdens het bouwhistorisch onderzoek nog in de oorspronkelijke staat. De gevel was gemetseld in kruisverband met vlechtingen onder de dakhelling en klezoren in het hoekverband. Op de begane grond bevond zich links in de voorgevel een twaalfruitsschuifvenster (1x3/3x3) en rechts de voordeur. Ter hoogte van de zolderverdieping was één zestienruitsvenster met indeling 1x4/3x4. Vier kleine staafankers gaven de plaats aan waar de verdiepingsbalklaag en de flieringsbalken aan de voorgevel waren gekoppeld.

De deur aan de Kerklaan gaf toegang tot een halletje met links een kamertje van circa 2½x2½ meter. Daarachter bevond zich de woonkamer met de trap naar de voorzolder en de schouw tegen de brandmuur. Oorspronkelijk was er ook een bedstede in de woonkamer. Sporen hiervan waren te zien aan het plafond en op de vloer. Achter de brandmuur bevond zich een tweede kamer, verdeeld door een houten schot in een keuken met tegen de brandmuur een stookplaats en achter de keuken een ruimte met een trap naar de achterzolder. Onder de trap, die tegen de achtergevel was gelegen, bevond zich een secreet. De ruimten lagen net als bij nr.28 achter elkaar. In pand nr.38 was de oorspronkelijke indeling echter gehandhaafd en waren ruimten als een enfilade met elkaar verbonden.

Onder de houten vloer van de voor- en achterkamer lag de oorspronkelijke, rode plavuizenvloer (23x23x circa 1,8 cm.). Ter hoogte van de achterkamer, parallel aan de achtergevel, bevond zich evenals in pand nr.28 een rechthoekige kelder van vijf treden diep.

Kelder

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werd onder het linker en middelste pand een bijzondere vondst gedaan. Na de verwijdering van een deel van de vloer in de voorkamer van het linker pand, nr.38, kwam een trap naar een acht treden diepe kelder te voorschijn. Waarschijnlijk betrof het hier een kelder, die oorspronkelijk tot een 17de eeuwse boerderij behoorde, die op deze locatie had gestaan. De kelder die tijdens het onderzoek werd aangetroffen was overwulfd door anderhalf kruisgewelf. Oorspronkelijk was de kelder groter. Tijdens het archeologisch onderzoek, dat onder leiding van de gemeente-archeoloog J.M. Koot werd uitgevoerd kwam de gehele kelder tevoorschijn, gelegen parallel aan de rooilijn van de Kerklaan. Het bleek dat de kelder oorspronkelijk drie kruisgewelven had met een oppervlakte van circa 3x6 meter en een hoogte van circa 2 meter (zie kelder met doorbroken lijn op de afbeelding). Ook werd duidelijk dat de toegang tot de kelder oorspronkelijk ter hoogte van het middelste pand lag.

Bij de bouw van het hofje in het midden van de 18de eeuw werd dwars in de 17de eeuwse kelder een muur geplaatst, waarschijnlijk om de beide panden, nr.28 en

nr.38 van een eigen kelder te voorzien. Het linker deel van de kelder werd zo betrokken bij het linker pandje, nr.38 en werd toegankelijk gemaakt door het plaatsen van een stenen trap van acht treden. De voorgevel en rechter zijgevel van nr.38 zijn duidelijk gebouwd met gebruikmaking van de onderliggende 17de eeuwse kelder als fundering.

In de jaren '60 waren deze waardevolle pandjes door de toenmalige RDMZ op de monumentenlijst geplaatst. Begin jaren '90 wilde de gemeente de panden kopen van de eigenaar om de panden te restaureren. De eigenaar wilde de panden alleen voor duur geld kwijt. Het bedrag was echter voor de gemeente te hoog en bovendien zou ook nog veel geld voor het opknappen van de panden moeten worden neergeteld. Het aandringen van enkele ambtenaren om de panden toch te behouden werd niet gehonoreerd. Zo werd begin jaren '90 een aanvraag door de gemeente Rijswijk bij het Rijk ingediend om de panden van de lijst af te voeren. Hierna werd de sloopvergunning voor de panden afgegeven.

Na met het rapport in de hand de gemeente alsnog te hebben willen overtuigen, moest ik toch aanzien hoe in mei 1998, ook ondanks protesten in kranten, van gemeenteraadsleden en de plaatselijke historische vereniging, de "Pandjes Van Koppen" plat gingen.

Wat overbleef was de 17de eeuwse kelder met anderhalf kruisgewelf, gelegen ter hoogte van het linker pand, nr.38. Dit dankzij onderhandelingen met de gemeente, waardoor het nieuwbouwplan werd aangepast. Tevens heeft het Techniekmuseum in Delft waarschijnlijk één van de machines met bandaandrijving, die in de fabriekshal stond, in haar collectie opgenomen. Bovendien werd zoals gezegd een groot deel van het bedrijfsarchief van Van Koppen uit het pand gered en naar het Gemeentearchief van Rijswijk overgebracht.

Bij het archeologisch onderzoek dat na de sloop plaats vond, is behalve de 17de eeuwse kelder ook ander muurwerk van voor de 18de eeuw teruggevonden. Tevens werd minstens één beerput met veel huisraad opgegraven. Van de hofjeswoningen op het achterterrein kwam, zoals gezegd, eveneens muurwerk tevoorschijn en de rode, danwel zwarte plavuizenvloeren van de tweekamer-hofjeswoningen. De betonnen vloerplaten van de fabriekshal waren bij de bouw in 1924 eenvoudig bovenop deze plavuizenvloeren gelegd.

Ook kwam onder het maaiveld een heel fraaie "stolpvormige", bakstenen waterput van ruim twee meter diep en circa 1,60 meter breed te voorschijn. Deze holle ruimte was gemetseld op een wagenwiel op staal.

De waterput kwam onder de plek te voorschijn waar indertijd de pomp van het hofje stond en zal dan ook ten dienste van het hofje hebben gestaan. Mogelijk was de put zelfs ouder dan de hofjeswoningen.

In mei 1998 zijn zoals gezegd de pandjes gesloopt. Het 18de eeuwse karakter van deze locatie is daarbij geheel verloren gegaan. De pandjes waren uniek in Rijswijk. Ze hadden door de bouw en vorm grote architectuur- en bouwhistorische waarde. Ze waren beeldbepalend in het historische dorpsgezicht. Helaas kan er echter weer een bladzijde uit de monumentengids van Rijswijk worden gescheurd.

tekst bij de afbeeldingen

Dwarsdoorsneden van de bestaande toestand van de "Pandjes Van Koppen", v.l.n.r. Kerklaan 38, 28 en 26 te Rijswijk. De doorbroken lijn naast de 17de eeuwse kelder (links) geeft de totale lengte van deze kelder aan, zoals deze is aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek dat na de sloop van de panden heeft plaats gevonden (opmeting en tekening door U.Hoogzaad, 1997).

Plattegrond van de bestaande toestand van v.l.n.r. Kerklaan 38, 28 en 26 te Rijswijk met het achterterrein en de fabriekshal (0.13) van het carrosseriebedrijf van Van Koppen (opmeting en tekening door U. Hoogzaad, 1997).

Ursula Hoogzaad

SBN all over the world

Een tijdje geleden belde Jean Penders mij op, met de mededeling dat er een nieuwe stichting in Nederland was opgericht: de SBN. Deze afkorting stond voor Stichting Betonrotvloeren Nederland, die de belangen zou gaan behartigen van huizenbezitters, die het slachtoffer waren geworden van ondeugdelijk vervaardigd beton in hun woning.

De vraag deed zich voor of de oprichting van een nieuwe SBN reden was voor stappen. Iedereen kan zich wel SBN noemen, maar wij waren eerder, zodat logischerwijs de oudste rechten op het gebruik van deze afkorting bij ons liggen. In de notariële oprichtingsacte van onze stichting, d.d. 21 augustus 1991, is de naam Stichting Bouwhistorie Nederland vastgelegd. Ook in het stichtingsregister van de Kamer van Koophandel staat de stichting onder die naam geregistreerd, met vermelding van de verkorte naam S.B.N.

Vermoedens dat de Stichting Betonrotvloeren Nederland niet de enige stichting of vereniging was die zich van de afkorting SBN bediende, vormden een aarzeling om iets te ondernemen. In een grijs verleden schenen eens iemand naar de SBN te hebben gebeld in de veronderstelling dat hij iemand te spreken kreeg van de Stichting Bejaardenzorg Nederland, zodat al te snel dreigen met een duur proces riskant leek.

De elektronische snelweg gaf uitkomst. Bij het zoeken naar nóg een andere SBN, kwam het Internet met bijna twintig bedrijven en instellingen op de proppen, over de hele wereld, waarvan er ook nog een paar in Nederland. Wie kent bijvoorbeeld de SBN, de Stichting Bik (Bestuurlijke Informatie Kunde) Nederland? Of het SBN, het Secretariaats Bureau Nederland?

Maar ook verder weg komen we de SBN tegen: wat te denken van de Servizio Bibliotecario Nazionale, de Small Bodies Node, het Semiconductor Business News, of de telefoonmaatschappij SBN inc?

Het meest opvallend was echter wel het naast elkaar bestaan van het Sacramento Business Network, het Superior Business Network, het Sustainable Business Network, het Small Business Network en het Solano Business Network. Zolang deze netwerken vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan, lijkt er geen enkele reden te zijn om als SBN een andere SBN in de haren te vliegen over het gebruik van een afkorting. Bovendien schijnt betonrot slechts voor te komen in gebouwen die in een bepaalde periode zijn gebouwd. Zo levert de nieuwe SBN nog een relatieve dateringsmethode voor twintigste-eeuwse gebouwen ook!

Gabri van Tussenbroek

Van het Bouwhistorisch platform

15 april 1997: Jan Kamphuis - De oude Rijkswerf in Den Helder

Jan Kamphuis gaf een uitvoerig verslag van het onderzoek en de inventarisatie van de oude Rijkswerf in Den Helder. Bij het onderzoek waren tevens Karel Emmens en Jan van der Hoeve betrokken, ook participeerden Esther Vink en de heren Wevers, Vlaardingerbroek en Olde Meierink. Het doel was de monumentale waarde van het complex te inventariseren. De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van het complex was uitstekend te reconstrueren uit het kaartmateriaal, verhelderend was o.a. een bommenkaart van de geallieerden uit 1945.

Op een perceel van 500 x 800 m, bijna even groot als de oude binnenstad, ontstond ca. 170 jaar geleden de rijkswerf. De bouwactiviteiten zouden tot in de jaren '50 van onze eeuw worden voortgezet. Het eerste dok was in 1810/'12 ontworpen door Blanken. In 1860 functioneerde dit niet goed meer. Het werd vernieuwd en er werd een nieuw, diagonaal georiënteerd dok en spoorlijnen aangelegd. Ook verrezen er een pomphuis en een stroomgebouw. Al eerder in 1828 was er een 'paleis' voor de hoofdofficiëren gebouwd en in 1833 werden een toren en een aantal lagere gebouwen opgetrokken. In de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw verrezen een langwerpig éénlaags gebouw, een torentje met brandstoffenmagazijn, een kanonneerbotenloods,

een mastenloods etc. Bijvoorbeeld het uiterlijk onooglijke 'gebouw 62' uit 1888 was van baksteen met een kern van gietijzeren constructies en eveneens gietijzeren ramen. Na 1900 vonden talrijke aanbouwen, uitbreidingen en nieuwbouw plaats, onder meer in 1916 een nieuwe ketelmakerij (nu jachtwerf), in 1940 een bomvrij onderkomen, een zeilmakerij met takelwerkplaats, een kantine, een ziekenhuisje in de stijl van de jaren '30, een scheepsmakerij met hellingbaan etc.

Zeer problematisch is de vaststelling van de waarde van een dergelijk complex en de mogelijkheden voor de toekomst. De waardering moet worden uitgekristalliseerd, uitgaande van gecompliceerde overwegingen, waarbij stedenbouwkundige inzichten, historische en bouwhistorische kennis een rol spelen.

15 april 1997: Leo Wevers - VOC-gebouwen

In 1992, '94 en '97 heeft Leo Wevers India bezocht om inventariserend en verkennend onderzoek te doen naar gebouwen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het onderzoek kampte met beperkingen, zoals de ambtelijke cultuur en/of onkunde van het plaatselijke gezag, het klimaat met hoge temperaturen etc., maar ook de technische beperktheid van een onderzoeker op reis in veraf gelegen gebieden.

In de eerste helft van de 17de eeuw vond langs de kusten van India een machtswisseling plaats. Daarbij heeft de VOC een groot aantal fortificaties van de Portugezen overgenomen. Ook zijn nieuwe handelsposten ontstaan, waarbij uiteraard ook bouwactiviteiten werden ontwikkeld. Er verrezen nieuwe forten, paleizen, woon- en pakhuizen, kerken en begraafplaatsen, de meeste in een duidelijk herkenbare Nederlandse bouwstijl, bestaande uit een veelal bepleisterde, sobere baksteenarchitectuur. Bij de machtsstrijd met de Engelsen, waarbij zij b.v. in 1781/'82 diverse forten opbleizen, liepen de handelsactiviteiten achteruit. In 1825 was de Hollandse overheersing in India ten einde en werd het een Engelse kolonie.

Leo schetste onder andere de situatie en geschiedenis van het vijf-hoekige 'Fort Naarden', van de 17de-eeuwse tot fort verbouwde factorij van Trankebar en het fort van Sedras.

Het is niet verbazingwekkend dat veel van dit interessante erfgoed is verdwenen. Soms zijn de restanten ook moeilijk te achterhalen. Toch resteert nog zoveel van de forten en de gebouwen (soms zelfs nog in redelijke staat) dat het uitermate belangrijk is de zaken te inventariseren. Een publicatie is in voorbereiding.

10 juni 1998: Dirk de Vries - Kapconstructies met houten tussenwanden

Tussenwanden in de kappen van kerken werden soms als noodwand aangebracht en meestal als tijdelijke afsluiting van een gedeelte van een kap. Een dergelijke wand heeft dan te maken met een bouwfase, waarbij sprake is van nieuwbouw, vaak ook in verband met verschillen in kaphoogten tussen het oudere en het nieuwere deel. Een duidelijke aanwijzing vormt ook bijna altijd de aanwezigheid van een dubbel spant.

Een van de oudste van dergelijke wanden bevond zich in de Dom van Utrecht als scheiding tussen het oudere koor en het jongere transept. In 1989 werd de bestaande

situatie opgemeten en getekend door M. van Es. De wand bestond uit verticale balkjes (8 x 8 cm) en een horizontaal beschot met visbekoverlapping. Het geheel was tegen een dekbalk gespijkerd.

Uit de rekeningen is bekend dat in 1386 de overwelling en de kap van het koor voltooid waren. Een andere rekening vermeldt dat er 10 jaar later, in 1396, hout en leien voor de koorlantaarn zijn aangeschaft. Dendrochronologisch onderzoek van de wand wees op een bouwjaar van 1395 plus ca. 6 jaar. Onmiskenbaar komt dit overeen met de laatste bouwactiviteiten aan het koor. In deze tijd moet de kap van het koor dan ook met een (tijdelijke) buitenwand zijn afgesloten.

Rekeningen en dendrochronologisch onderzoek geven aan dat in 1477/'78 het transept en het vieringstorentje gereed zijn. Uit 1479 stamt de vermelding dat 'die leien off te breken van de gevel van het koor'. Het gaat om de leien op het beschot op de noodwand, aan de westzijde van het koor.

Uit al deze gegevens is te concluderen, dat men pas 9 jaar na de voltooiing van het koor een noodwand plaatste en dat deze 83 jaar lang heeft dienst gedaan voordat hij werd afgebroken. Nu bevindt zich ter plaatse een nieuwe wand van gipsplaten.

Dirk beschreef verder een aantal andere kerken waar noodwanden hebben bestaan en signaleerde de kenmerkende bouwsporen en relevante details. Gelet moet worden op het verschil in telmerkensystemen, spijkergaten, bepaalde kepen en lassen, restanten van leien, klossen of beschotdelen etc.. Sporen van noodwanden werden o.a. aangetroffen in de Broederkerk in Deventer (tussen koor en schip), de Broerenkerk in Zwolle (tussen koor en schip), de Westerkerk in Enkhuizen (zuidbeuk), de St.-Janskerk van Oosterhout (tussen viering en oostelijk schip) en in het refugie van Baudelo te Hulst.

10 juni 1998: Hans Vlaardingerbroek - De Gobelinzaal van de ridderhofstad Gunterstein in Breukelen

In aansluiting op de restauratie van de wandtapijten (1994-1997) werd bij de restauratie van de Gobelinzaal van Gunterstein bouwhistorisch onderzoek verricht door Hans Vlaardingerbroek en Leo Wevers. De waarnemingen waren van invloed op de restauratie. Het huis werd in 1680/'81 gebouwd, vermoedelijk naar ontwerp van Adriaan Dortsman. Een foto uit 1899 geeft de situatie en de inrichting van de Gobelinzaal rond 1900 weer. Een ingrijpende restauratie met veranderingen heeft in 1937 plaatsgevonden. Bij de recente ontmanteling zijn met het bouwhistorisch onderzoek de bouwsporen van de oorspronkelijke vloer, de haardpartij en het plafond in kaart gebracht.

10 juni 1998: Ben Olde Meierink - De betekenis van torens

Samen met Jan Kamphuis heeft Ben Olde Meierink een inventariserend onderzoek gedaan naar betekenis van torens. Bouwhistorisch onderzoek heeft daarbij een grote rol gespeeld. Geïnspireerd door de iconologische benadering van Aart Mekking en Dirk de Vries, die beiden de betekenis van torens in de middeleeuwen beschreven,

leefde de veronderstelling dat ook in de jongere periode torens sociaalhistorisch van belang zouden kunnen zijn.

Ben besprak een groot aantal objecten. Gebruik makend van ondermeer topografische tekeningen en zijn bouwhistorische inzichten constateerde hij een aantal merkwaardige feiten en tegenstrijdigheden. Bijvoorbeeld bij de kasteel-/woontoren De Ham in Vleuten zijn onder in het muurwerk vrij grote openingen aanwezig. Dit is een mogelijk 15de-eeuwse eerste bouwfase. Op een hoger niveau zijn de muren meer gesloten en zijn schietgaten aangebracht. Er is hier sprake van tweede bouwfase, een ophoging in de 17de eeuw. De kenmerken van geslotenheid en weerbaarheid manifesteren zich kennelijk pas in de latere bouwperiode en doen, vergeleken met de oudere architectuuronderdelen, stilistisch nogal archaisch aan.

Ben beschreef een groot aantal analoge gevallen met overeenkomende tegenstrijdige kenmerken, onder andere bij het kasteel Strijen, bij Sterkenburg, Cannenburg, de toren bij Doesburg, de kastelen Rechteren/Dalfsen, Zuilenstein, Hoensbroek en Heemstede te Houten. Behalve ophogingen is er ook sprake van de toevoeging van torens, b.v. bij Endegeest in Oegstgeest, Renswoude, Scherpenzeel, Amerongen, Lunenburg en Sandenburg, Hardenbroek, Nijenhuis bij Diepenheim en Verwolde. Dit proces speelt zich af vanaf de 17de eeuw en zou zich tot in de 19de eeuw voortzetten.

De vraag was dan ook waarom de torens werden verhoogd of bijgebouwd, waarom er bij een woonfunctie op een dergelijke wijze uitbreidingen plaatsvonden, waarbij de soms hoge torens in feite onpraktisch waren, en dat bovendien in een jongere periode de middeleeuwse versterkingen en details niet meer functioneel waren. Ben kwam tot de conclusie dat de torens meer een betekenis hadden van symbolen. Zij waren een uiting van het historisch besef, de mentaliteit van een huis- of kasteel-eigenaar. Het ging daarbij om de uiterlijke manifestatie van waarde, rijkdom, afstamming, continuïteit van het geslacht etc.

23 september 1998: Jan Dröge - Panden aan Botermarkt 13/15 en het Rapenburg in Leiden

Jan Dröge behandelde eerst twee panden aan de Botermarkt. Voorafgaande aan een grote verbouwing (één grote winkelruimte op de begane grond, een centraal nieuw trappenhuis, appartementen) werd bouwhistorisch onderzoek verricht. Een schat aan bouwsporen wees uit dat de huizen uit de 16de eeuw stammen. Beide zijn later opgehoogd, het linker huis in de 18de eeuw, het rechter omstreeks 1800.

Het tweede onderwerp besloeg een steenhouwersmerk in de gevel van het pand Rapenburg 41-43-45. In de 17de eeuw zijn drie panden onder één kap gebracht en is een nieuwe gevel in classicistische stijl aangebracht. De middenpartij valt op door een fronton en een pilasterorde in natuursteen. De schachten zijn van hardsteen en de basementen en de piëdestals van Bentheimer zandsteen. Merkwaardig en onverwacht is dat op een piëdestal een merk van Jean Lermigneau, groevemeester in Henegouwen, werd aangetroffen. Volgens Dirk de Vries is de verklaring dat, behalve de

Henegouwse hardsteen, ook de uit Bentheim geleverde zandsteen eveneens in België door Lermigneau op maat werd gemaakt.

23 september 1998: Ben Kooij - Graanshuur in Bradford-on-Avon

Met Ben Kooij keken we ook eens over de Nederlandse grenzen. De kapel en het klooster van het Engelse Bradford-on-Avon is tussen 672 en 705 gebouwd. Uit deze tijd dateert ook de tiendschuur. De éénbeukige schuur heeft een lengte van 51 m en een breedte van 9 m. Het is een gesloten gebouw met dikke, limestone muren zonder vensters, waar slechts spleten voor enige lichtinval en ventilatie zorgden. Twee grote, uitgebouwde poorten met dwarskappen en steunberen vormen de toegang. Van belang is de eikenhouten kapconstructie. Het is een sporenkap met 13 spanten, een dwarsverband van gordingen en een nokgording plus nokstijl. De kap is in de vroege 14de eeuw te dateren.

23 september 1998: Edwin Orsel - De gevangenis in Hoorn

In opdracht van de Rijksgebouwendienst deden Jan Kamphuis en Edwin Orsel een onderzoek met verslaglegging van de gevangenis in Hoorn. De werkzaamheden bestonden onder meer uit één dag onderzoek ter plaatse in combinatie met de gegevens van archeologisch onderzoek en nogal uitvoerig spuurwerk in het archief naar bouwtekeningen.

Het resultaat van het onderzoek is dat er talrijke bouwfases konden worden vastgesteld. Aanvankelijk zijn in 1662, aan de zuidzijde van Hoorn, strekdammen tot een eiland en een haven uitgebouwd. In de 17de en 18de eeuw zijn reeds drie bouwfases te onderscheiden, waarbij de pakhuizen werden uitgebreid en een scheepswerf werd aangelegd. De admiraliteitsmagazijnen zijn na 1800 tot gevangenis omgebouwd. Uitbreidingen, veranderingen en modernisering hebben tot ver in onze eeuw plaatsgevonden (1836, 1869-1872, 1903 J.F. Metselaar, ca. 1925 vermoedelijk J.G. Robbers).

Elisabeth Stades

De redengevende omschrijving

Zoals bekend pleit de SBN al jaren voor het actualiseren van het officiële rijksregister van beschermde monumenten. Laatstelijk schreef de SBN daarover aan de RdMz op 29 september j.l. Wij weten het - de heer Asselbergs heeft het ons een en ander maal verzekerd - men is er bij de RdMz nu bezig, dat wil zeggen: bezig met een plan van aanpak. Het is een kostbare en ook juridisch heel ingewikkelde mateire, dus dat

actualiseren gaat niet zomaar, aldus de RdMz. In de Monumentennota van minister Brinkman van mei 1984 werd wél al aangekondigd, dat de actualisering ter hand genomen zou worden!

Met het voortschrijden van de tijd wordt de toestand op dit punt natuurlijk steeds gekker en dat is daarom zo erg, omdat de in het monumentenregister opgenomen beschrijvingen zowel de juridische basis vormen voor subsidietoekenning als van grote invloed zijn op de vergunningverlening.

De redactie van *Monumenten* is bereid enkele heel sprekende voorbeelden van apert niet (meer) kloppende redengevende omschrijvingen, zo mogelijk mét een foto, te publiceren. Mocht u in uw praktijk als bouwhistoricus, monumentenzorger of anderszins zo'n voorbeeld tegenkomen, zendt die omschrijving - graag met een foto van het pand - dan naar de redactie van de Nieuwsbrief Bouwhistorie en geef daarbij heel kort aan wat er niet klopt. Wij zenden dan uw inzending door naar *Monumenten*. Misschien helpt het! Bij voorbaat dank voor uw medewerking.

Gijs van Herwaarden

Rectificatie

Op de omslag van *Nieuwsbrief* nr. 22 is de reconstructietekening van de Salvatorkerk te Utrecht afgebeeld, zoals die er rond 1100 heeft uitgezien. De verantwoording hierbij had moeten luiden: 'De Salvatorkerk in Utrecht na 1100 gezien vanuit het noordoosten'. Overgenomen uit: R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht*. (Alphen aan den Rijn 1997) p. 196, plaat III. (Tekening Wijnand Bloemink).

Illustratie voorzijde: reconstructie van de oorspronkelijke toestand van de voorgevel van Gortstraat 30 te Middelburg omstreeks 1745 door R. Royaards-ten Holt (uit: R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland, Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de vereniging Hendrick de Keyser (Zwolle/Amsterdam 1997)).